

16. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1971. – С. 39.
17. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С. 94; ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 326. – Арк. 21.
18. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 326. – Арк. 21.
19. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С. 94.
20. Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 1. – С. 527.
21. История развития народного хозяйства Украинской ССР. – К., 1954. – С. 130.
22. Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны. – С. 227–228.
23. Гертопан А. К предстоящей уборке хлебов // Южное хозяйство. Двухнедельный журнал Екатеринославского Общества Сельского Хозяйства. – 1916. – № 9–10. – С. 194.
24. Островский А.В. Государственно–капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – С.–Петербург, 1999. – С. 489.
25. Присяжнюк Ю. «Праця» як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянщини) // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С. 54.
26. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России. – С. 37.
27. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973. – С. 513.
28. Кирьянов Ю.И. Вказ. праця. – С. 38.
29. Там само – С. 30
30. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С. 93.
31. Кирьянов Ю.И. Вказ. праця. – С. 39.
32. Горнозаводское дело. – 1915. – №8. – С.11510; 1916. – №4. – С. 12844.
33. Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 434.
34. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С.86.

Шарпаний В.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ І РОДИН ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ В УКРАЇНІ (1921 – ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ)

Історичний досвід соціального забезпечення інвалідів Першої світової і громадянської воєн та сімей червоноармійців залишається поза увагою політологів, соціологів та істориків, які досліджують проблеми військової історії [1]. Ця соціальна категорія населення не стала предметом та об'єктом її висвітлення у контексті соціально-класової структури радянського суспільства 20–30-х рр. [2].

Актуальність вивчення згаданої науково-історичної проблеми зумовлена декількома факторами: відсутністю монографічних праць та статей, необхідністю з'ясування загальної чисельності цієї групи серед демографічних втрат двох воєн – Першої світової та громадянської, виявлення специфіки та видів соціальної допомоги знедолених у 20–30-х рр.

Хронологічні межі охоплюють 20–30-ті рр., упродовж яких функціонували адміністративно-командні, госпрозрахункові, напівринкові та суто тоталітарні форми і методи управління суспільно-економічними процесами, відтак система соціального забезпечення зазнавала суттєвих змін, що супроводжувалися її реорганізацією та модернізацією функцій.

Об'єктом даного дослідження є соціальна політика радянської держави, її система соціального забезпечення населення, а предметом – кількісний склад, соціальний статус та види матеріальної, побутової, медичної і соціально-реабілітаційної допомоги інвалідам війни і родинам червоноармійців.

Наукова новизна полягає в тому, що ця проблема висвітлюється вперше в історичній літературі, а з другого боку є ключовим підходом до вивчення історії повсякденного життя українського суспільства періоду тоталітаризму. Завданням статті є виявлення загальної чисельності інвалідів війни, їх виокремлення з сумарної кількості жертв і втрат, класифікація соціального статусу інвалідів, сімей червоноармійців та інших груп, які відповідали категорії військових, а також аналіз конкретних організаційних форм державної допомоги в Україні 1920 – початку 1930-х рр. Автор свідомий того, що протягом 1932–1933 рр., коли в українських селах масово гинули від голоду селяни, система соціального забезпечення втратила для них рятівні функції. Хронологічна межа початку 30-х рр. враховує обставини голодомору, які заслуговують окремого з'ясування, а саме, чому держава відмовилася від соціального забезпечення українських селян, вдаючись до економічного визиску, позбавлення засобів існування, масових репресій.

Соціально-демографічні втрати населення внаслідок Першої світової, революції, громадянських воєн, епідемій та голоду, які припадають на 1914–1921 рр., виявилися катастрофічними. В історико-соціологічних та статистичних виданнях згадуються людські жертви та матеріальні збитки, але вони не вичерпують соціальних глибин апокаліпсису, у якому опинилося суспільство. За роки громадянської війни майже вдвічі зменшилася чисельність робітників, а загальні втрати населення становили 8 млн. осіб, у тому числі 1 млн. бійців Червоної Армії [3]. В архівному фонді Наркомату соціального забезпечення УСРР збереглися матеріали Комісії з вивчення санітарних наслідків війни 1914–1919 рр., яка діяла при наркомохоронздоров РСФРР. Вона виявила наступні втрати: 1,6 млн. вбитими, 1,7 млн. інвалідів, понад 2 млн. полонених, з них 50% померло, відтак разом з іншими жертвами чисельність сягнула 6,8 млн. осіб [4]. У роки громадянської війни було мобілізовано 5 млн., тобто втричі менше порівняно з Першою світовою, з них 550 тис. загинуло, 312 тис. від поранень на фронті, а 1,3 млн. осіб стали інвалідами від хвороб, епідемій та отруєнь газами [5]. Для України, враховуючи 20,7% її населення по відношенню до СРСР, статистична служба НКСЗ називає наступні цифри соціально знедолених: 1387000 інвалідів та сімей без годувальника (чоловіка, батька, старшого сина), у тому числі на долю села припадало 428 тис. (286 тис. інвалідів, 142 тис. без годувальника) [6]. Восени 1922 р. начальник гарнізону Москви, звертаючись до уряду з проханням про допомогу військовим, називав цифру 250 тис. з понад одного мільйона інвалідів [7], які перебували на утриманні НКСЗ, тобто дві третини залишалися без належної уваги. Отже, з повноцінної трудової життєдіяльності, крім вбитих і полонених на війні, вилучили, якщо взяти за основу дані Комісії НКСЗ РСФРР, близько 7 млн. осіб.

Офіційна статистика називає різні соціально-професійні групи населення, спираючись на класові ознаки, але уникає даних про інвалідів воєн та соціально знедолених. Статистичні відомості НКСЗ базувалися на даних про чотири групи (інвалідів громадянської, імперіалістичної воєн, родин червоноармійців, загиблих військовослужбовців), які можна віднести до категорії військових. У 1923-1924 рр. їх налічувалося 158612 осіб (21818 – інвалідів громадянської, 43375 – імперіалістичної воєн, 62785 сімей червоноармійців, 27624 родини полеглих військовослужбовців), а 1925-1926 р. – 151547, з них інвалідів громадянської – 21065, 51438 – імперіалістичної, 36314 – родин червоноармійців та 42730 загиблих [8]. Це дані про тих, хто перебував на обліку НКСЗ, а не їх загальна чисельність в Україні. У 1927 р. 60887 інвалідів імперіалістичної війни отримували соціальну допомогу, з них 49399 на селі [9].

Соціальна динаміка перелічених груп населення вирізнялася зменшенням загальної чисельності “підопічних” по окремих категоріях. У 1920 р. органи НКЗС взяли на облік 740 тис., у 1921 р. їх було 606 тис., а в наступні роки – 220–240 тис. осіб [10], серед яких переважали жертви двох воєн та родини червоноармійців – дві третини контингенту системи соціального забезпечення. Восени 1921 р. лише в установах соцзабезу (будинки притулку, інтернати) знаходилося 206 тис. інвалідів [11]. За роки непу, коли НКЗС та його місцеві органи перейшли на госпрозрахунок і систему взаємодопомоги, деякі категорії “підопічних” зменшили чисельність, а інші зросли, особливо на селі.

Соціальна категорія “підопічних” НКЗС, до якої віднесли родини червоноармійців, майже прирівнювалася за видами допомоги та статусом до інвалідів, хоч і вважалася групою тимчасового забезпечення вони отримували пенсії, одноразові пайки тощо. Їх чисельність залежала від військово-політичної ситуації та економічно-фінансових можливостей держави. Так, у 1920 р. налічувалося 337500 родин червоноармійців, у 1921 р. – 237665, у жовтні 1922 р. – 89 тис., у 1926 р. – 102 тис. [12]. У липні 1921 р. до списку на отримання гасу записалося 257523 червоноармійських сімей, у яких налічувалося 760 тис. осіб [13]. В містах перебувало 90 тис. з 265520 сімей червоноармійців, а на червень 1921 р. вони зосереджувалися по губерніях у таких абсолютних числах [14]:

<i>Губернії</i>	<i>Сімей червоноармійців в містах</i>	<i>Загальна чисельність сімей червоноармійців</i>
м. Харків	4992	10647
Харківська	4575	8471
Донецька	26445	79337
Чернігівська	11479	35062
Миколаївська	9954	30170
Одеська	7387	22169
Катеринославська	9448	24775
Кременчуцька	2559	7682
Київська	2854	8565
Подільська	2443	7396
Волинська	1548	4653
Полтавська	3152	9479
Разом	89579	256520

Три південних губернії (Миколаївська, Одеська, Катеринославська) та північна Чернігівська і східна Донецька мали найбільшу кількість родин червоноармійців, тому що у 1921 р. остаточно завершилися події у Криму, але саме сільська молодь була мобілізована до Червоної армії, хоча значно менше, ніж з Донецької, бо вже „шаленів” голод. Пролетарський Донбас поповнював червоноармійські загони робітничим класом, а селяни центральної та правобережної губернії перебували в інших військових одиницях – повстанських. Зокрема, у 1924-1925 р. серед інвалідів імперіалістичної війни робітники становили 28%, селяни 40%, а громадянської – 40% робітники і 23% селяни [15]. Соціальний склад родин червоноармійців мав наступне співвідношення: 35% належали до робітничих, 27% – до селянських, 10,3% – до службовців [16].

Перебування на обліку зазначених соціальних категорій не гарантувало повного і всебічного матеріально-побутового забезпечення. Інваліди воєн одержували пенсію, утримувалися в установах соцзабезу (будинки притулку, інтернати, санаторії), безкоштовно мали протези, влаштовували кооперативні товариства. Пенсійним забезпеченням вдалося

охопити переважно інвалідів у містах, хоча загальна кількість пенсіонерів постійного забезпечення виявилася далекою від оптимальної. На початку 20-х рр. до категорії пенсіонерів потрапили майже всі ті, хто мав від органів НКСЗ матеріальну допомогу. У 1921 р. пенсію, тобто соціальне забезпечення, одержували 422 тис. осіб, а у квітні 1927 р. 42 тис. [17], відтак маємо зменшення чисельності у 10 разів. Проте стаціонарних пенсіонерів, тобто з належним юридичним оформленням згідно вимог медичних експертно-класифікаційних комісій, було у 1921 р. 200 тис., а протягом 1926–1927 рр. – від 35 до 37 тис. [18]. Якщо взяти за основу цей показник чисельності радянських пенсіонерів, то інваліди війни, родини загиблих військовослужбовців та сім'ї червоноармійців становили 26232 у 1923-1924 р. і 24454 у 1925-26 р. [19]. Для з'ясування частки пенсіонерів-інвалідів серед відповідних категорій варто порівняти взятих на облік інвалідів воєн та забезпечених пенсіями [20]:

Соціальні категорії	1923/24	1924/25	1925/26
Інваліди громад. війни	21818	20605	21065
з них пенсіонерів	5867	4457	4156
Інваліди імпер. війни	46375	45163	51438
з них пенсіонерів	10815	8740	8718
Сімей загиблих військовослужбовців	27624	42369	42730
з них пенсіонерів	4443	6610	7477
Родини червоноармійців	62785	36166	36314
з них забезпечених пенсіями	5107	4246	4103

Отже, судячи з взятих на облік НКСЗ інвалідів громадянської війни, пенсіями забезпечили лише кожного четвертого, а серед інвалідів імперіалістичної – майже кожного шостого. Якщо взяти до уваги розміри пенсій, то вони мали досить символічну функцію соціально-побутового забезпечення: від 7 до 22 крб. у містах і від 3 до 7 крб. у селах [21].

Проголошення непу вимагало від органів соцзабезу знаходити фінансові джерела та форми самозабезпечення. Три напрямки забезпечення (державне, товариства взаємодопомоги, інвалідна кооперація) мали охопити різні категорії соціально знедолених груп населення. 13 жовтня 1922 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли декрет “Про методи і форми забезпечення інвалідів війни і праці”, яким фактично започаткували розвиток кооперації інвалідів. У 1923 р. діяло 280 товариств, у 1924 р. – 867 кооперативних об'єднань, у яких продуктивною працею займалося близько 12 тис. інвалідів, у тому числі 80% війни та 20% праці [22]. У 1924-1925 р. інваліди одержали 1054 протезів для ніг і 438 для рук [23]. Щоб поліпшити стан інвалідів громадянської війни ВУЦВК та РНК УСРР у 1925 р. надав цій категорії “право поступати до всіх установ і підприємств на посади, що не вимагають особливої кваліфікації: кур'єрів, двірників, нічних сторожів, денних сторожів, швейцарів, робітників (по кухні, по двору, по садку), лікарняних служників, служників у лабораторіях (не кваліфікованих), аудиторних служників, візників, стайничних, санітарів, кошеварів, палівників парового опалення, приймачів, нарядчиків, експедиторів, стеклографістів, убиральників” [24]. Перелічені соціально-професійні групи враховували статистичні довідники, відтак солдати, офіцери та георгієвські кавалери серед них, яких скалічила війна, ставали візниками і стеклографістами. Для сліпих існували спеціальні секції при ВУІКО, які займалися проблемою їх соціальної адаптації в суспільстві: здійснювали облік сліпих, сприяли організації виробничих артілей і комун, засновували профшколи і технікуми [25]. В

Україні у 1926 р. налічувалося 80 тис. сліпих, з них 20% зазнали цієї жахливої інвалідності в імперіалістичну та громадянську війнах [26].

Наркомсоцзабез уклав з Наркомпраці угоду про спільне утримання інвалідних будинків, гуртожитків, установ соціального забезпечення, а також сприяння їх освіти [27]. Її підписав нарком НКСЗ УСРР Я. Познанський, а сама угода діяла до жовтня 1925 р., яку згодом пролонгували. Наркомсоцзабез домовився з Наркомосом УСРР про бронювання у вузах і робфаках 2% місць для інвалідів, а в технікумах – 5% до загальної кількості місць але на конкурсній основі [28]. У 1925-1926 р. навчалося 600 інвалідів [29]. Витрати місцевого бюджету на утримання інвалідів з поміж інших категорій соцзабезу становили у 1923-1924 р. – 44%, у 1924-1925 р. – 63%, у 1925-26 р. – 63%, з них 20% лише на пенсії [30] Певна частина коштів спрямовувалася на профосвіту. Так, з 1 по 15 вересня 1925 р Київський об'єднаний технікум для інвалідів оголосив прийом студентів на інструкторсько-технічне відділення, започаткувавши підвідділи текстильно-швейного спрямування [31]. За формою навчання це були курси, розраховані на підготовку інструкторів ремісників кваліфікованих робітників для невеликих кооперативно-виробничих об'єднань. Учні забезпечували безкоштовним навчанням, гуртожитком і харчуванням, а термін навчання тривав 2 роки [32]. В анкеті слухача профтехнічних курсів налічувалося 28 запитань, у тому числі про соціальне походження, національність, сімейний стан, місце проживання, заняття до 1917 р., партійність, служба в арміях (царській, червоній), читання книг, форма і тип соціального забезпечення [33] Витрати на їх навчання сплачували соцзабези або районні спілки кооперації інвалідів [34].

У 1921 р. виник і діяв Всеукраїнський комітет допомоги хворим та пораненим червоноармійцям, котрий підпорядкував роботу комітету з поліпшення побуту червоноармійців при НКСЗ УСРР [35]. Він переймався працевлаштуванням демобілізованих червоноармійців, розподіляв продпайки, брав участь в організації “неділі допомоги червоноармійцям”. Ефективною формою допомоги були пайки. НКСЗ розробив у 1921 р тарифні пояси і норми видачі продпайків сім'ям червоноармійців. Його видавали раз на місяць непрацездатним членам червоноармійських родин. До першого поясу віднесли населення Харкова, Луганська, Одеси, Таганрога, Сум та 30 км навколо Харкова; до другого – Катеринослава і Чернігова; до третього – Бахмута, Алчевська, Горлівки та гірничопромислового району; до четвертого – Кривого Рогу, Дебальцевого, Бердянська; до п'ятого – Синельникового, Слов'янська. Київ належав до поясу особливого забезпечення. Вартісна норма пайка залежала від наявності утриманців, тобто дітей до 16 років. Розміри грошової допомоги родинам червоноармійців у 1921 р. були такими: (в крб.).

Пояси	Кількість утриманців в сім'ї			
	один	двоє	трос	четверо
Перший	400	520	975	1625
Другий	360	480	780	1300
Третій	340	440	720	1200
Четвертий	300	400	660	1100
П'ятий	260	340	510	1000

Існувала своєрідна прогресивна ставка, тобто збереження розміру на одну дитину частковим його збільшенням в багатодітних сім'ях, але спостерігалася пріоритетність пояси за адміністративним принципом. Система пайкового забезпечення свідчила про турбот

державних органів, але у них було обмаль матеріально-фінансових засобів. НКСЗ у 1921 р. виділив 13,5 млн. крб. з основного та 90 млн. додаткового фінансування, з них на долю пенсій інвалідам війни припадало 34,4%, родинам червоноармійців 25%, на утримання установ соцзабезу (будинки інвалідів тощо) – 17,4% [36]. У 1921 р. налічувалося 184201 пенсіонер, з них інвалідів війни – 15559, інвалідів праці – 17091, а також 369 різних установ, у яких перебувало 36082 інваліди [37]. Необхідно зазначити, що 25% контингенту установ соцзабезу становили інваліди громадянської війни [38]. Органи соціального забезпечення у 1921 р. надали допомогу сім'ям червоноармійців [39]:

<i>Губернії</i>	<i>Родини червоноармійців</i>	<i>Кількість утриманців в них</i>
Волинська	5595	16780
Донецька	47500	146921
Катеринославська	25223	61797
Запорізька	8375	20318
Київська	1449	5377
Кременчуцька	10425	31019
Миколаївська	16148	50560
Одеська	13551	37408
Подільська	16619	49850
Полтавська	22045	60855
Харківська	33000	90000
Чернігівська	21750	65322
Разом	221680	636207

Судячи з кількості родин червоноармійців в окремих губерніях, враховували також і поділ поясів для грошового забезпечення.

Загальні показники чисельності цього контингенту свідчили про серйозну соціальну проблему їх забезпечення. Наркомпрод, переймаючись допомогою населенню голодних південних губерній, зняв сім'ї червоноармійців з державного забезпечення. Українська Економічна Нарада при РНК УСРР надала у 1921 р. 20000 продпайків НКСЗ для забезпечення родин червоноармійців в голодних районах [40]. У роки громадянської війни органи соціального забезпечення діяли за гаслом: “Все для сімей червоноармійців”. Ця тенденція збереглася на початку 1921 р., коли ще збереглися принципи воєнного комунізму, тому наркомпрод видав 810586 пудів хліба, 79935 пудів різних круп, а також на пайки було виділено 2 млрд. крб. [41]. Неп скасував соцзабезівську тактику періоду воєнного комунізму, відтак НКСЗ та його місцеві органи шукали організаційно-господарські форми діяльності, але визнали основним державне забезпечення. Для цього запроваджувався принцип бронювання “червоноармійського пайка” та соціальної перереєстрації самих родин. За неповними даними їх налічувалося у 1921 р. в містах 90,5 тис., в селах – 214 тис. сімей. Перереєстрація мала зменшити їх чисельність на третину, беручи до уваги наявність матеріального достатку. У селах сім'ям червоноармійців відводилася земля, щоб весною 1921 р. вони мали городи і можливість самозабезпечення.

11 листопада 1921 р. НКСЗ, Наркомзем, Південбюро ВЦРПС і Наркомфін провели спільну нараду, учасники якої визнали основною формою соціального забезпечення червоноармійців державну у вигляді грошового і натурального змісту пайка. Натуральна форма для міського населення обмежувалася пайком, до якого входило постачання палива, мануфактури, взуття, одягу, а сільського – забезпечення предметами широкого постачання,

реманентом, звільнення від центральних податків [42]. Уряд дозволив червоноармійцям один раз на місяць відправляти безкоштовно бандероль вагою 20 фунтів, а також листи, перекази. В губерніях органами соціального забезпечення надавалася всіляка допомога інвалідам війни та родинам червоноармійців, щоб полегшити їх матеріально-побутове становище, яке було нестерпним. Система соціального забезпечення дбала про збереження життя, а не про підвищення прожиткового мінімуму чи досягнення високого рівня достатку.

Голод 1921–1923 рр. поглибив соціальну напругу в суспільстві і значно посилив навантаження на центральні та особливо місцеві органи соцзабезу. Весною 1922 р. президія Київського губвиконкому, зважаючи на катастрофічну ситуацію з матеріальним забезпеченням знедолених груп населення, визнала доцільним ліквідувати систему соцзабезу, яка не задовольняла потреби і лише “підривала авторитет радянської влади” [43]. Ліквідаторські настрої спостерігалися в усіх губвиконкомах УСРР, але НКСЗ продовжував існувати, рятуючи десятки тисяч інвалідів від голодної смерті, займаючись їх працевлаштуванням та іншими соціальними допомогам.

У 1923 р. в Україні виникла Військова Комісія Допомоги Інвалідам (ВКДІ), яка замінила військові комісії при ЦК Допголу. Вони почали діяти при губвійськомісаріатах, а наприкінці 1924 р. були реорганізовані і підпорядковувались уповноваженим Реввійськради УВО [44]. Комісія здійснювала допомогу за рахунок відрахувань військового відомства. Існував також Всеросійський комітет допомоги хворим і пораненим червоноармійцям, інвалідам війни, але при ВЦВК. Ідея його створення належала Л.Д. Троцькому восени 1921 р., а згодом у січні 1923 р. постала Центральна Об’єднана Комісія допомоги інвалідам війни, яку очолив член РВР СРСР, начальник ПУРу Антонов-Овсієнко [45]. Головою Всерокодопомоги у 1919–1923 рр. була Н.І. Троцька, а восени 1924 р. сам М.І. Калінін. До них зверталися інваліди воен, червоноармійці, члени їх сімей. Зокрема, 12 грудня 1919 р. на адресу Л.Д. Троцького надійшов лист від політкомісара 216/433 робітничо-селянського полку Бутузова, який перебував вісім місяців в шпиталі. Лист виявився цікавим, бо до Троцького звертався його земляк. “Пишу Вам, як своєму дорогому вождю, – наголошував він, – вождю знедолених і пригночених, пишу як червоний воїн і як колишній політпрацівник... Пишу ще і як уроженець Херсонської губернії Єлизаветградського повіту, що виріс і працював в якості машиніста до 35 років у Вашого дядька Григорія Леонтійовича та у Вашого “папаши” Давида Леонтійовича. Дорогий вождь Лев Давидович, благаю Вас іменем покійниці Вашої мами Аннети Леонтіївни, на могилу якої мав щастя ставити пам’ятник, не залишити мого прохання без уваги” [46]. Він воював на Україні, але у 1918 р. переїхав до Курська, організував там 433-й стрілковий селянський полк, але в боях під Оренбургом втратив ногу, яку руйнувала гангрена, тому просив влаштувати на лікування з належним харчуванням і доглядом. “Ще раз благаю, дорогий Лев Давидович, врятуйте мене, бо я хочу жити і працювати для радянської влади” [47] – , волав “комполка” Бутузов, хоча мав справжнє прізвище Цимбал. 2 січня 1920 р. Троцький відправив його листа з резолюцією: “В Комітет допомоги пораненим і хворим. Прошу допомогти” [48].

В Україні також лікували поранених і хворих червоноармійців, а командний склад “старої армії” віднесли до “декласованої групи”, що лише перебував на обліку в органах соцзабезу, мав деякі пільги, проте не забезпечувався в установах Наркомсоцзабезу [49]. В Ялті відкрили санаторій “Червона Зірка” на 35 місць зимою та 50 влітку [50]. Зокрема протягом 1924–1928 рр. його послугами скористалися [51]:

Роки	Хворих	Інвалідів громад. війни	Інвалідів імпер. війни
1924/25	274	197	34
1925/26	369	210	109
1926/27	300	168	82
1927/28	259	174	40

В основному лікувалися хворі на туберкульоз, але “пропускна спроможність” санаторію виявилася далеко від оптимальної. У 1927 р. лише у Вінницькій окрузі на обліку окрсоцзабезу перебували 236 інвалідів громадянської та 797 імперіалістичної воєн, понад 100 родин червоноармійців і 260 загиблих військовослужбовців, а в Зінов’євській окрузі – 3730 інвалідів імперіалістичної війни та 193 громадянської [52], тобто у декілька раз перевищували наявну кількість “койкомест” санаторію “Червона Зірка”. Протезування чекали 7000 інвалідів в містах і 50000 в селах, а протезні заводи Харкова та Києва випускали лише 1000 протезів на рік [53], тому вони виготовляли їх самотужки, щоб пересуватися і жити.

Державні органи влади в УСРР видали низку нормативно-правових актів, якими намагалися упорядкувати механізм соціального забезпечення, визначити його суспільно-політичні пріоритети. Так, 21 листопада 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про невідкладні заходи надання допомоги демобілізованим червоноармійцям”, якою передбачив створення відповідної комісії з числа представників Наркомсоцзабезу, Наркомпраці, КНС [54]. Основний акцент соціального забезпечення, особливо сільського контингенту, відводився організації комітетів взаємодопомоги. Протягом 1924 р. з’явилося декілька постанов, якими надавалися соціальні пільги “військовим інвалідам і родинам військових службовців”, а також встановлювали норми пенсійного забезпечення інвалідів I-ої групи (22 крб.), 2-ої групи (15 крб), родин червоноармійців – від 7 крб. 50 коп. до 15. крб. на місяць [55]. Зокрема, постанова ВУЦВКу “Про порядок і норми соціального забезпечення військових інвалідів і родин військових службовців, що утратили годувальника” від 21 серпня 1924 р., віднесла справу пенсійного забезпечення інвалідів до місцевого бюджету. Губвиконкоми мали право зменшувати розміри пенсій. 22 жовтня 1925 р. Наркомпраці СРСР розіслав циркуляр №276/653, у якому йшлося про заборону видавати від 1 жовтня 1925 р. пенсії і допомоги військовослужбовцям, яких звільняли з фондів соціального страхування і переводили на державне забезпечення [56]. У 1927 р. уряд вимагав абсолютно вичерпного виявлення кількості військовослужбовців для встановлення “порядку та розміру надання пільг”, визнавши недостатньою допомогу відповідним категоріям сільського контингенту соцзабезу [57]. 13 грудня 1930 р. ЦВК та РНК СРСР змінив порядок фінансування сімей військовослужбовців, переклавши його на державний бюджет союзних республік, а норми допомоги щорічно встановлювалися урядами союзних республік для міст і сільських районів [58].

У 1930–1931 рр. Наркомсоцзабез видав декілька розпоряджень, які мали тоді офіційну назву “обіжник”. Зокрема, 13 серпня 1930 р. НКСЗ публікував обіжника №142 “Про усунення хиб і недоліків у справі соціального забезпечення родин осіб, призваних до лав Червоної армії”, якого надіслали до всіх окрінспектур соцзабезу. У ньому йшлося про невиконання урядових постанов стосовно забезпечення червоноармійців. “Незадовільне поставлення справи соціального забезпечення родин військових службовців, – зазначалося в офіційному документі НКСЗ УСРР, – характеризується тими самими недоліками і хибями,

що були й до цього, а саме: недостатністю асигнувань, неохопленістю забезпеченням родин червоноармійців-пільговиків, несвоєчасністю залічення на забезпечення їх прав на встановлені пільги тощо” [59]. До недоліків, які гальмували дієве матеріально-побутове забезпечення, віднесли “незадовільне ознайомлення апарату із законами про пільги” і “кволю популяризацію цих законів”. Заходи НКСЗ, передбачені ним, були спрямовані на подолання так званої “бюрократичної тяганини”, але цього виявилось недостатньо. В умовах форсованої індустріалізації та масової колективізації про соціальне забезпечення не забували, але фінансування поступово зменшували. Право на соціальне забезпечення мали родини рядового та молодшого старшинського складу строкової служби, а також курсанти 3-х місячних курсів перемінного складу територіальних частин [60]. 29 червня 1932 р. НКСЗ видав чергову інструкцію про забезпечення сімей військовослужбовців, скасувавши попередні [61]. Їх забезпечували з двох обставин: родина позбувалася на час служби годувальника, а держава намагалася не лише поповнити склад армії, а також перевиховувати селянську молодь. У лютому 1932 р. інспектори Велико-Білозерського, Верхньодніпровського райсоцзабезів інформували апарат НКСЗ про скарги “червоноармійців-пільговиків” на жадливе становище їхніх родин в українських селах [62]. В основному надходила матеріально-грошова допомога, але вона була недостатньою. Пільги і матеріальна допомога виявилися декларованими, а норми – від 10 до 20 крб. також не виконувалися. 7 лютого 1932 р. НКСЗ надіслав доповідну записку “Про соціальне забезпечення родин червоноармійців”, у якій йшлося про недоліки. “Допризивники 1931 року по селах, а вірніше їх родини, – зазначалося там, – ще соцзабезпечення не одержують, бо з листопада місяця минулого року, списки райвійськомату знаходяться при РВК не розіслані по селах, очевидно з причини нестабільності в роботі секретарів РВК, які безпосередньо керують такою роботою” [63]. Районний апарат не подавав навіть списки на одержання грошей, а по селах їх взагалі не складали. 8 березня 1932 р. інспектор відділу пенсій НКСЗ звернувся з своєрідним листом-запитом до інспектора соцзабезу Сквирського району. “З надісланої Вами відомості про наслідки перевірки виконання законоположень про пільги й переваги червоноармійцям та їхнім родинам видно, – наголошував він, – що з 17 родин червоноармійців міста задоволено допомогою тільки одна родина, а з 111 родин села, задоволено тільки 23.

НКСЗ пропонує негайно сповістити чому є така недоохопленість та яких вжито Вами заходів до її ліквідації. При чому ви зовсім не подали відомості про наслідки виконання законів по інших пільгах. Треба надіслати і такі відомості” [64]. Допомога надходила “кволю”, тому що села Сквирського району були охоплені голодом, а також інші райони України, судячи з листів селян та офіційних докладних записок державних органів” [65].

Діяльність НКСЗ та його місцевих установ заслуговує на окреме дослідження, позаяк суспільство опинилося в екстремальних соціальних умовах, коли йшлося вже не про матеріальну допомогу, а про порятунок. Планом НКСЗ на 1932-1933 рр. передбачалося підвищення норм пенсій інвалідам громадянської війни, натуральна і грошова допомога на утримання дітей і похорон, працевлаштування, боротьба з безпритульністю і проституцією. У 1929-1930 р. на обліку органів соцзабезу перебувало 7800 пенсіонерів-інвалідів громадянської війни, але у 1932 р. виявилось 9000, хоча пенсія для сільських пенсіонерів без сільськогосподарських доходів становила у 1931 р. 10 – 20 крб. (залежало від наявності утриманців), у 1932 р. – від 13 до 30 крб., а для тих що мали присадибні ділянки від 4 до 8 у 1931 р. та 8–18 крб. у 1932 р. [66]. На соціальне забезпечення у 1933 р. виділялося 170,6 млн.

крб., з них дві третини за рахунок громадських організацій, а 43,4 млн. з державного бюджету [67]. У прикордонній смузі (Жоростенська, Волинська, Кам'янецька, Могилівська та інші округи) в 1931 р. налічувалося 35327 осіб, що перебували на обліку органів соцзабезу, з них 20996 пенсіонерів. Охоплення військовослужбовців, інвалідів воєн тут становило 69,9%, а по Україні 69,6%, а по селах 50–70% [68], тобто не всі мали допомогу, хоча у 1932–1933 рр. вона виявилася мізерною і недостатньою.

Таким чином, соціальне забезпечення інвалідів воєн та родин червоноармійців відбувалося у 1920 – початку 30-х рр. з виразною тенденцією перегляду кількісного і соціального складу, його скорочення, переведення на організаційні форми взаємодопомоги, кооперації і трудової діяльності. Органи соцзабезу діяли переважно за рахунок місцевих бюджетів. Допомога була мізерною, несвоєчасною і далекою від стабільного забезпечення. Вона не вирішувала побутових і матеріальних проблем, але засвідчувала політико-ідеологічну увагу державних структур до знедолених соціальних категорій. Система соціального забезпечення не охопила всієї кількості інвалідів війни, особливо сільських районів.

Використана література:

1. Григевич Л. Історія Центральної школи червоних старшин як взірців “вирішення” національного військового питання в УСРР (20–30-ті рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 4. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – С. 233–261; “Надзвичайні заходи” 1928 р. та особовий склад УВО // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 295–310.
2. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов. – М., Мысль, 1979. – 343 с.
3. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 14.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 149.
5. Там само.
6. Там само.
7. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). – Ф. 4347. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 12.
8. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1468.
9. Там само. – Спр. 1121. – Арк. 6.
10. Там само. – Арк. 14.
11. Количество обеспечиваемых и учреждений собес на Украине // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 2–3. – С. 15.
12. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 31, 35.
13. Там само. – Спр. 265. – Арк. 3.
14. Там само. – Спр. 247. – Арк. 55.
15. Там само. – Спр. 1580. – Арк. 3.
16. Там само.
17. Там само. – Спр. 1121. – Арк. 77.
18. Там само. – Спр. 1580. – Арк. 3.
19. Там само. – Арк. 3.
20. Там само. – Спр. 1466. – Арк. 51; Спр. 1580. – Арк. 3.
21. Там само. – Спр. 1466. – Арк. 29.
22. Там само. – Спр. 1913. – Арк. 21–27.
23. Там само. – Спр. 1119. – Арк. 49–50.
24. Про пільги до прийняття інвалідів громадянської війни на роботу в установи та підприємства. Постанова ВЦВК та РНК УСРР // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 3. – С. 46.
25. Положение о секции слепых при ВУИКО // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 3. – С. 74.
26. Об использовании труда слепых // Вестник социального обеспечения. – 1926. – № 3–4. – С. 5–6.
27. Генеральный договор об организационных и финансовых взаимоотношениях Народного Комиссариата Труда и их местных органов в области обеспечения инвалидов труда в учреждениях социального обеспечения // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 1–2. – С. 71–74.

28. ЦДАВО України. –Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1466. – Арк. 15.
29. Там само.
30. Там само. – Арк. 21–22.
31. Об условиях приема инвалидов в Киевский техникум НКСО на 1925–26 учебный год // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 1–2. – С. 110–112.
32. Там само.
33. Киевские профессионально-технические (ремесленные) курсы для инвалидов при Наркомсобесе УССР // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 1–2. – С. 111–112.
34. Обіжник НКСЗ УСРР № 159 “Про порядок сплати одноразових грошових допомог при кооперуванні інвалідів 4, 5 і 6 груп інвалідності // Вісник соціального забезпечення. – 1930. – № 3–4. – С. 27.
35. ЦДАВО України. –Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 326. – Арк.
36. Состояние социального обеспечения в УССР в 1921 г. // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 4. – С. 16–17.
37. Там само. – С. 17.
38. ЦДАВО України. –Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 3.
39. Состояние социального обеспечения... – С. 17–18.
40. Снятие семей красноармейцев с государственного снабжения // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 1. – С. 37.
41. Наши задачи (К вопросу об обеспечении семей красноармейцев) // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 2–3. – С. 8–10.
42. Хроника // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 2–3. – С. 40.
43. ЦДАВО України. –Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 2.
44. Там само. – Спр. 1123. – Арк. 2.
45. Год работы Всерокомпома. Отчет Всероссийского комитета помощи больным и раненым красноармейцам и инвалидам войны при ВЦИК Советов за период с октября 1922 г. по октябрь 1923 г. – М., 1923. – С. 4.
46. РГАЭ. – Ф. 4347. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7.
47. Там само.
48. Там само.
49. ЦДАВО України. –Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1914. – Арк. 32.
50. Там само.
51. Там само. – Спр. 1980. – Арк. 3.
52. Там само. – Спр. 1585. – Арк. 39.
53. Там само. – Спр. 1914. – Арк. 33–35.
54. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 2 грудня.
55. ЗУ України. – 1924. – № 29. – Арт. 599.
56. Труд. – 1925. – № 254. – 6 ноября.
57. Бюлетень ЦКК КП(б)У – НК РСІ УСРР. – 1927. – № 2. – С. 32–33.
58. Постановление ЦИК и СНК Союза ССР “О порядке обеспечения семей военнослужащих, призванных в кадры РККА и в переменный состав территориальных частей РККА // Вісник соціального забезпечення. – 1930. – № 10–11. – С. 11.
59. Вісник соціального забезпечення. – 1930. – № 5–6. – С. 29–32.
60. Інструкція Наркомсоцзабезу УСРР про те, як забезпечувати родини військових службовців // Вісник соціального забезпечення. – 1931. – № 5–6. – С. 10–19.
61. ЗУ України. – 1924. – № 24. – Арт. 145.
62. ЦДАВО України. –Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2541. – Арк. 59.
63. Там само. – Спр. 2510. – Арк. 15.
64. Там само. – Арк. 30.
65. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 605 с.
66. ЦДАВО України. –Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2524. – Арк. 53.
67. Там само.
68. Там само. – Арк. 49.